

ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Дахно О. Ю.

Аспірант Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

У статті на основі аналізу наукових підходів до трактувань понять «державна територія», «територіальне верховенство», «державний суверенітет» розкривається сутність територіальної цілісності держави як іманентної компоненти національної безпеки.

Задля належного захисту й нейтралізації загроз суверенітету та цілісності території держави обґрунтовується доцільність вироблення державної політики забезпечення територіальної цілісності.

В статье на основе анализа научных подходов к трактовке понятий «государственная территория», «территориальное верховенство», «государственный суверенитет» раскрывается сущность территориальной целостности государства как имманентной компоненты национальной безопасности.

Для надлежащей защиты и нейтрализации угроз суверенитету и целостности территории государства обосновывается целесообразность выработки государственной политики обеспечения территориальной целостности.

This article analyzes the scientific approaches to interpretations of the concepts of «national territory», «territorial supremacy», «state sovereignty». Territorial integrity is analyzed as an inherent component of national security.

The article substantiates the advisability of public policy to ensure the territorial integrity for the proper protection and neutralize threats to the sovereignty and territorial integrity of the state.

Ключові слова: територіальна цілісність держави, національна безпека, суверенітет.

Постановка проблеми. Значні геополітичні й соціально-економічні зміни, які сьогодні відбуваються в Україні та світі, зумовлюють кардинальне оновлення політики національної безпеки держави та її наукове осмислення. Здавалось би, в епоху постмодерну з її інтеграційними тенденціями та приматом права у міжнародних зносинах стратегічний контекст безпекового дискурсу мав еволюціонувати у напрямку пошуку таких форм співіснування соціально-політичних систем та їх конвергенції, що обумовлені процесами глобалізації. Натомість російська агресія проти Української держави, яка порушила світовий правопорядок та продовжує загрожувати глобальній безпеці, змусила зосередитись на вирішенні «традиційних» питань безпекової політики, зокрема, на забезпеченні територіальної цілісності та захисті державного суверенітету.

З огляду на зазначене, **актуальність теми статті** обумовлена необхідністю наукового осмислення сутності територіальної цілісності держави в сучасних умовах, пошуку належних механізмів забезпечення територіальної цілісності й непорушності кордонів Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика з'ясування сутності територіальної цілісності, а також пошуків механізмів забезпечення національної безпеки держави відображені у наукових працях таких вчених, як В.Горбулін, О.Литвиненко, М.Палієнко, М.Розумний, Б.Парахонський, С.Пирожков, А.Качинський, Г.Яворська, В.Ліпкан, В.Тацій, Д.Зоренко, М.Буроменський, І.Куян та ін. Водночас сучасний контекст державної політики національної безпеки вимагає комплексного дослідження принципу територіальної цілісності держави в контексті забезпечення національних інтересів, вироблення дієвих механізмів захисту цілісності державної території. Саме у вирішенні цього наукового завдання й полягає теоретичне та прикладне значення даного дослідження.

Метою статті є визначення сутності територіальної цілісності як «центрального» об'єкта й іманентної компоненти національної безпеки, а також виявлення закономірностей та специфічних особливостей забезпечення територіальної цілісності й непорушності кордонів держави.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» територіальна цілісність і недоторканність, суверенітет та конституційний лад держави є об'єктами національної безпеки [1]. А пріоритетами

національних інтересів є захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України. Окрім того, запобігання втручання у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав є одним із основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України [1], а згідно із Стратегією національної безпеки України стратегічним завданням політики національної безпеки є відновлення територіальної цілісності України та цілісності демократичних інститутів на всій її території [2].

Для з'ясування сутності територіальної цілісності держави як об'єкта національної безпеки та з метою вироблення належних механізмів забезпечення територіальної цілісності Української держави варто з'ясувати зміст таких понять, як «територія держави», «територіальне верховенство», «суверенітет», «національна юрисдикція».

Безумовно, територія постає однією із основних ознак держави та найважливішим елементом пізнання сутності держави як форми політичної організації суспільства, фундаментом побудови системи органів державної влади та місцевого самоврядування, що спрямований на успішне вирішення проблем раціональної організації держави [3, с. 5-10]. Територія є атрибутом та складовою державної організації. Компетенція держави щодо її території визначається, насамперед, поняттями суверенітету, юрисдикції та територіального верховенства.

Поняття «територія» сформувалось історично в тісному зв'язку з такими категоріями, як держава та нація. Французький державознавець Л.Дюгі зазначав, що «колективність може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з визначеними межами. Без цього немає держави. Може існувати ціла соціальна група, в ній може виникнути навіть політична влада, але ця колективність, дійшовши навіть до політичної диференціації, не складає і не може становити держави» [4, с. 128]. Держава, таким чином, передбачає територію як частину державної організації. Іншими словами, територія як частина земного простору є необхідною умовою існування держави, матеріальною основою життя організованого в державу суспільства [5, с. 113]. Формат існування будь-якої держави (як «нація» та «територія») дозволяє зробити висновок про те, що захист нації та її території і є забезпечення національної безпеки.

Таким чином, державна територія – це різновид території, що перебуває під суверенітетом певної держави, яка здійснює в її межах своє територіальне верховенство. Суттєвою ознакою територіального верховенства держави є принцип невідчужуваності державної території.

Суверенітет є не тільки історичною категорією, а й характеризує політико-юридичну природу державного владарювання, є тим необхідним критерієм, який дає можливість відрізнити державу від інших публічно-правових організацій, відмежувати сферу владарювання кожної держави як суб'єкта суверенної влади в межах своєї території від сфери влади інших держав [6, с. 566]. Суверенітет, передусім, є юридичним означенням статусу держави, тоді як юрисдикція держави характеризує конкретні аспекти цього статусу – відповідні права, привілеї й компетенцію. До компетенції держави належить право щодо внутрішньої організації та розпорядження територією.

Крім того, до основних характеристик території держави варто віднести наявність або відсутність небезпеки (безпеки). Безпека (захищеність) території є умовою існування й розвитку держави. Прагнення людства до безпеки й сприяло виникненню держави, метою та призначенням якої постає безпека нації. Саме безпеку І.Бентам окреслив головним призначенням законів. «Безпека – зазначав І.Бентам, – є основою життя, існування, достатку, щастя, – від неї все залежить». Доцільно зазначити, що засновник утилітаризму розглядав безпеку переважно в цивільному аспекті [7, с. 335-369].

Проте, забезпечення безпеки передбачає активну діяльність держави. Безпека території постає як система просторової безпеки (чи територіальної цілісності), політико-правової, соціокультурної, соціально-економічної тощо складових безпеки території [8]. Політико-правова безпека території держави є здійснення державою своєї юрисдикції на всій її території, а також нейтралізація будь-яких загроз суверенітету держави. Насильницька зміна статусу державної території означає посягання на суверенітет держави й свідчить про втручання у внутрішні справи ззовні. Посягання на політико-правову безпеку території держави може здійснюватися або шляхом окупації території та встановлення на ній політичного режиму іншої держави, або шляхом підготовки й реалізації державного перевороту зі зміною політико-правового режиму території.

В сучасній науці існує низка теорій походження політико-правового режиму державної території. Безумовно, доктринальне обґрунтування природи території держави залежить від конкретної історичної епохи. Основними теоретичними підходами до розуміння державної

території є: об'єктна теорія, яка розглядала державну територію як об'єкт власності держави; просторова теорія, що трактує територію як межі реалізації владарювання, територіального верховенства й суверенітету держави; теорія компетенції; теорія міжнародної власності, яка трактує територію як об'єкт міжнародно-правової власності держави.

В науковому дискурсі домінує позиція, що окреслені теорії в сучасний період не відповідають чинному міжнародному праву, оскільки передбачають розпорядження державною територією як річчю, насильницьке захоплення чужої території, поширення суверенітету однієї держави на територію іншої, застосування до державної території інститутів приватного права тощо. Однак, сучасні події, насамперед, зовнішня агресія в Україні дозволяють переглянути дану позицію й реанімувати окремі положення даних теоретичних конструкцій.

В сучасний період варто враховувати наявні доктринальні положення, зокрема, науковий доробок С. Бабуріна [9, с. 258-260]: територія держави об'єктивно виступає як простір самовизначення народу, у межах якого держава здійснює свій суверенітет; територія держави є не тільки простором його існування, а й основним утіленням уявлень народу про свою державу; територія держави є матеріальне вираження верховенства й незалежності її народу; сучасні особливі політико-правові режими державної території різняться рівнем забезпечення громадянських прав й свобод, постаючи як захист суспільства в період зовнішньої або внутрішньої небезпеки; в питаннях розпорядження своєю територією держава обмежена інтересами свого народу, який тільки й правомочний приймати остаточне рішення; захист національних інтересів держав на ближніх та дальніх підступах до кордонів їхніх територій залишиться сенсом зовнішньополітичної діяльності всіх держав світу, умовою балансу різноспрямованих сил у міжнародних відносинах.

Отже, територія держави постає як частина земної кулі, простір національного самовизначення й самоутвердження, в межах якого держава здійснює свій суверенітет. Територіальне верховенство, будучи складовою частиною «державного суверенітету», забезпечує територіальну цілісність й недоторканність кордонів, є правом кожної незалежної держави [10].

Необхідною умовою та ознакою самоврядності спільноти й становлення нації є збереження територіальної цілісності держави й забезпечення недоторканності державної території. Цілісність, як інтегративна якість соціальних систем, притаманна лише суверенній державі, суверенній політичній владі. Поняття «цілісність» передбачає стан внутрішньої єдності об'єкта (єдине ціле), його відносну автономність й незалежність від навколишнього середовища, а «недоторканний» означає такий стан, якого закон охороняє від посягань з боку кого-небудь або такий стан, якого не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо [11, с. 1587]. Варто також зауважити, що під час конференції в Сан-Франциско при розробці Статуту ООН поняття «цілісність» та «недоторканність» території держав не розмежовувалися. Деякі її учасники вживали слово *integrity* (цілісність, недоторканність), а інші – *inviolability* (недоторканність, непорушність), надаючи їм одне і те ж значення [12, р. 560–562].

Територіальна цілісність та недоторканність є двома аспектами одного і того ж принципу. Територіальна цілісність означає заборону насильницького розчленування території будь-якої держави та її анексію. Територіальна недоторканність означає, що держави зобов'язані утримуватися в їх міжнародних відносинах від будь-яких посягань на територію інших держав, від порушення їх меж. Як зазначає Л.І. Волова, дотримання вимоги недоторканності державної території є умовою збереження її цілісності. Різниця полягає в тому, що при порушенні недоторканності території не завжди переслідуються мета відторгнути її частину [13, с. 30-31]. Таким чином, цілісність характеризує стан державної території точки зору його просторових параметрів (єдність та неподільність), а недоторканність – стан того самого об'єкта з точки зору зовнішніх умов, відсутності будь-яких посягань, які заподіюють шкоду єдності й неподільності території.

Територіальна цілісність, будучи основним принципом суверенітету незалежних держав, передбачає повноправну владу держави над всією територією. Суверенітет та безпека – невід'ємні умови існування будь-якої держави та виконання нею своїх функцій, як на власній території, так й на міжнародній арені. Здійснення державою на своїй території суверенної влади зобов'язує усіх держав дотримуватися принципу цілісності й недоторканності її території.

Недоторканність цілісності території держави, а також непорушність її кордонів гарантується низкою міжнародно-правових актів. Так, Статут ООН передбачає, що «усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями

Об'єднаних Націй» [14]. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй передбачає, що «кожна держава зобов'язана утримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй» [15]. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі визначає, що: «держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями й принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці» [16].

Принцип територіальної цілісності держав безпосередньо пов'язаний з принципом самовизначення народів. У міжнародному праві закладено, на перший погляд, протиріччя між суверенним правом держави забезпечувати свою територіальну цілісність й правом народів на самовизначення, реалізація якого може призвести до територіальної дезінтеграції.

Однак доцільно зауважити, що відповідно до положень Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, «ніщо не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які призводили б до розчленування, до часткового або повного порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних й незалежних держав, які дотримуються у своїх діях принципу рівноправності та самовизначення народів – і, внаслідок цього, мають уряд, що представляє увесь народ, який проживає на даній території». За умови дотримання принципу рівноправності етнічних груп, надання їм деякого автономного статусу, створення можливостей для формування власних представницьких органів й локальних урядів певними етнічними групами, забезпечення національно-культурних потреб представників різних етнічних груп принцип територіальної цілісності є домінуючим над принципом самовизначення [17].

Безперечно, захист територіальної цілісності перебуває у тісному зв'язку із забезпеченням національної безпеки й захистом національних інтересів, постаючи їх стратегічними пріоритетами. Як справедливо зазначає О.Лісничук, «поняття «територіальна цілісність» претендує на позначення своєрідного просторового бекграунду, одного із головних компонентів, що визначають саму можливість провадити дискусії зі статусом національних інтересів України» [18, с. 66].

За класичним визначенням «національна безпека (безпека нації) – це захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави та довілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни» [19, с. 25]. Основними об'єктами національної безпеки в сучасних умовах постають суверенітет й територіальна цілісність держави. Забезпечення територіальної цілісності держави є одним з основних завдань у сфері забезпечення національної безпеки та головним національним інтересом. Без забезпечення безпеки цих об'єктів є неможливим забезпечення інших національних пріоритетів – політичних, соціальних й економічних перетворень для створення безпечних умов реалізації конституційних прав та свобод, забезпечення сталого розвитку держави. Лише будучи упевненим в недоторканності своїх кордонів, а також при відсутності впливу на рішення держави будь-яких інших суб'єктів, можливо створити умови для стабільності та економічного зростання на своїй території.

Тому, дотримання принципу територіальної цілісності в сучасних міждержавних відносинах набуває особливого значення з огляду на його тісний зв'язок із забезпеченням безпеки держави, гарантією захисту від зовнішніх впливів й насильницької зміни її кордонів. У зв'язку з цим національна безпека постає як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави у всіх сферах їх функціонування від внутрішніх та зовнішніх небезпек й загроз, та характеризує такий стан країни, за якого забезпечується її цілісність та внутрішня стабільність, її прогресивний розвиток, а також здатність виступати в якості самостійного суб'єкта міжнародних зносин.

Забезпечення територіальної цілісності держави, як і захист життєво важливих інтересів держави загалом, потребує прийняття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, військових та інших заходів у внутрішньодержавному та міжнародному вимірах. Крім того, в умовах виникнення нових загроз національній та міжнародній безпеці захист територіальної цілісності держави за допомогою інструментів міжнародного права (та їх удосконалення) набуває на сьогодні особливого значення.

За таких умов, формування й реалізація комплексної державної політики забезпечення територіальної цілісності постає необхідною умовою належного захисту суверенітету та цілісності державної території.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В умовах кризи світового порядку, передусім, російської агресії проти України виникає деяка доцільність у відновленні й розвитку окремих положень теорій щодо державної території. Територіальна цілісність як якісна характеристика держави проявляється в єдності території, на яку поширюється суверенітет держави, та в здатності держави зберігати свою територію в межах кордонів, встановлених відповідно до міжнародного права, протидіяти зовнішнім й внутрішнім загрозам, спрямованих на зміну державної території. Забезпечення цілісності та недоторканності державної території має досягатися цілісною державною політикою як системою економічних, політичних, організаційних тощо заходів, спрямованих на подолання загроз життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави. Від цілісності державної території безпосередньо залежить незалежність держави та стійкість її розвитку.

Література:

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – ст. 351.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
3. Балагурова Н. Н. Государство как территориальная система / Н.Н. Балагурова // Вест. Челяб. гос. ун-та. Право. – 2007. – № 12 (90). – Выпуск 13. – С. 5-10.
4. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства: Перевод с французского / Дюги Л. ; Пер. : В. Краснокутский, Б. Сыромятников, А. Яценко ; Предисл. : Л. Дюги, П. Новгородцев. – М. : Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1908.
5. Курс международного права: Понятие и сущность современного международного права. В 6-ти томах. Т. 3 / Бараташвили Д.И., Бахов А.С., Кожевников Ф.И., Левин Д.Б., и др. – М. : Наука, 1967.
6. Палиенко Н.И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение / Н.И. Палиенко, Приват-доцент Демидовского Юридического Лицея. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1903.
7. Бентам И. Избранные сочинения Иеремии Бентама. – Т. 1.
8. Бабурин С.Н. Территория государства (правовые проблемы): Дис. ... доктора юрид. наук. – М., 1998.
9. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С.Н. Бабурин. – М., 1997.
10. Нуриева И. Т. Территориальная целостность государства и право народов и наций на самоопределение // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. XXIV междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск : СибАК, 2013.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Documents of the United Nations Conference on International Organization. – San Francisco, 1945. – Vol. VI.
13. Волова Л.И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве / Л.И. Волова. – Издат. Ростовского ун-та, 1981. – 192 с.
14. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
15. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
16. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
17. Оцінка аргументації Російської Федерації щодо приєднання Автономної Республіки Крим. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1751/>.
18. Лісничук О. «Територіальна цілісність» у дискурсі національних інтересів України / Олесь Лісничук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2009. – Вип. 44 : Курасівські читання – 2009. Політичний простір України : регіональні виміри. – С. 65-72.

19. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», – 2007. – 592 с.